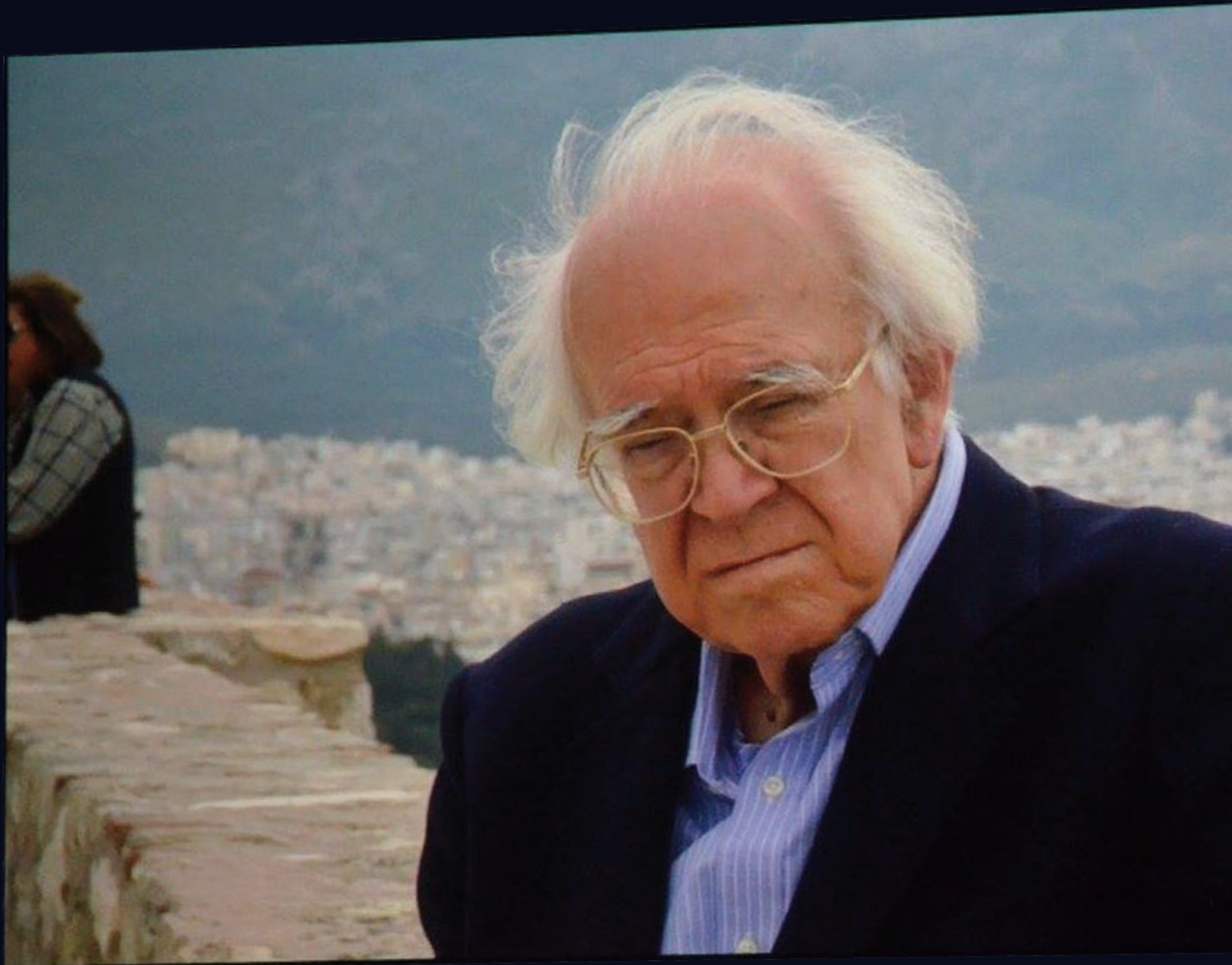

01

Χαράλαμπος Μπούρας.
Φωτ. «Διάζωμα».

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

[1933–2016]

ΕΝΑΣ ΣΠΑΝΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Δίδαξε Ιστορία της Αρχιτεκτονικής στο Αριστοτέλειο (1966–1973/4) και στο Μετσόβιο (1974–1999).

Μαθητής του Αναστάσιου Ορλάνδου και του André Grabar, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς του στη μελέτη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής. «Ιδύνων νους και ζώσα μνήμη» της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως, υπήρξε καθηγητής όλων σχεδόν των εν ενεργεία σήμερα Ελλήνων αρχιτεκτόνων αναστηλωτών. Υπεραμύνθηκε της απόσπασης της «λαϊκής αρχιτεκτονικής» από τη λαογραφία/εθνολογία και της ένταξής της στην Ιστορία της Νεότερης Αρχιτεκτονικής.

Συνέντευξη στην ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΟΒΑΤΣΟΥ

Το 2009 η Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, εγκαινιάζοντας τη σειρά «Τιμής Ένεκεν», εκδίδει τις ομιλίες που αφιέρωσαν στον Χαράλαμπο Μπούρα στις 8 Μαΐου 2007 οι Μανώλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος, Δημήτρης Φιλιππίδης, Μάνος Γ. Μπίρης, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη και Cyrill Mango.

«Πάντα πίστευα πως το μυαλό του είναι φτιαγμένο με ειδικό τρόπο, κάποιο μοντέλο μηχανής τούρμπο, που αντί για το κουβάρι που όλοι εμείς οι υπόλοιποι προσπαθούμε να διαφεντέψουμε, εκείνου είναι απίστευτα τακτικό και καλοσφρωμένο, όπως τα εργαλεία σ' ένα χειρουργείο» καταθέτει ο Δ. Φιλιππίδης. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τον Μπούρα «ένα σπάνιο παραδείσιο πτηνό που έτυχε να βρεθεί στα μέρη μας».

Ο Μ. Κορρές αναφέρεται κυρίως στον Μπούρα-αναστηλωτή, ειδικό της προστασίας και συντήρησης των ιστορικών μνημείων, στον Μπούρα-δάσκαλο. Ξεχωρίζουμε τη μελέτη με τα 107 σχέδια για την αναστήλωση της άρτι ανεσκαμμένης στοάς στο ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, την οποία ο Χ. Μπούρας άρχισε τον Οκτώβριο του 1960 και κατέθεσε τον Οκτώβριο του 1962. «Σημειωτέον ότι» σημειώνει ο Μ. Κορρές, «τότε ο Μπούρας, ως Διευθυντής Αναστηλώσεων, βρισκόταν κάθε μέρα στο γραφείο του στο Υπουργείο Παιδείας, και στη Βραυρώνα πήγαινε τα απογεύματα». Στη μελέτη του αυτή ο Χ. Μπούρας σημειώνει: «Απαραίτητος προϋπόθεση της αναστηλώσεως του μνημείου είναι η δυνατότης επαναφοράς αυτού εις την θέσιν (κατάστασιν) εις την οποία ευρέθη (η περιφημη αρχή της αναστρεψιμότητας)». Και εδώ σημειωτέον ότι η παλαιότερη διατύπωση της Αρχής της Αναστρεψιμότητας (Reversibility) σε επίσημο έγγραφο θα γίνει το 1963 στον καταστατικό χάρτη του American Institute of Conservation, ενώ από τη Χάρτα της Βενετίας (1964) λείπει.

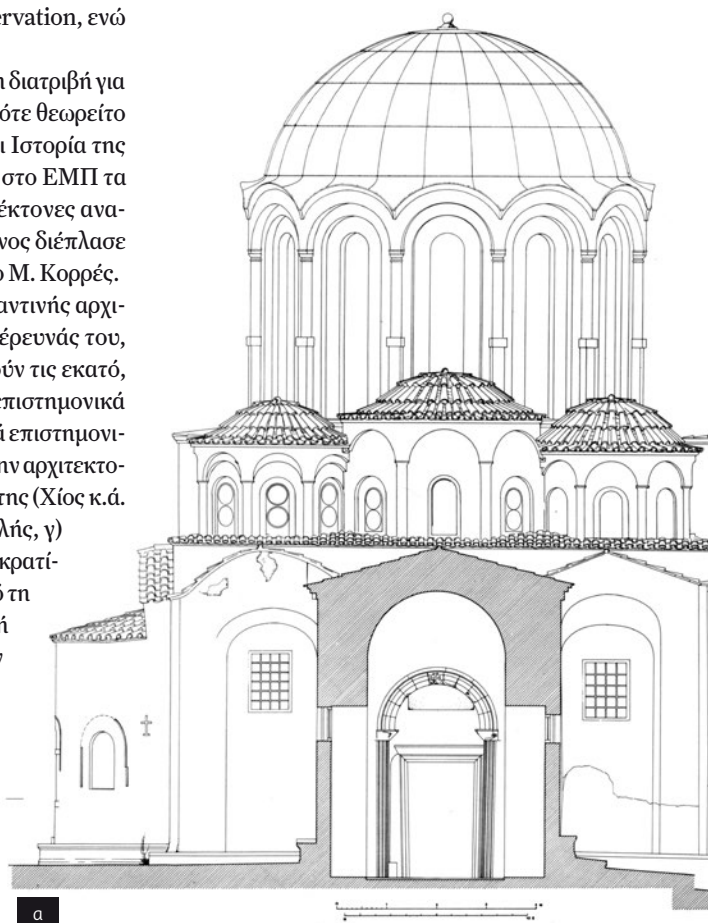
Μετά την επιστροφή του από το Παρίσι, ο Χ. Μπούρας εκπονεί δεύτερη διατριβή για τα βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, η καταγωγή των οποίων έως τότε θεωρείτο φράγκικη. Από το 1966 έως το 1973/74, καθηγητής στο ΑΠΘ, διδάσκει Ιστορία της Αρχιτεκτονικής. Αντίστοιχο διδακτικό αντικείμενο θα υπηρετήσει και στο ΕΜΠ τα χρόνια 1974-1999. «Σχεδόν όλοι οι εν ενεργεία σήμερα Έλληνες αρχιτέκτονες αναστηλωτές είναι μαθητές του Χαράλαμπου Μπούρα και, όπως λένε, εκείνος διέπλεσε την επιστημονική τους προσωπικότητα και τα ιδανικά τους» προσθέτει ο Μ. Κορρές.

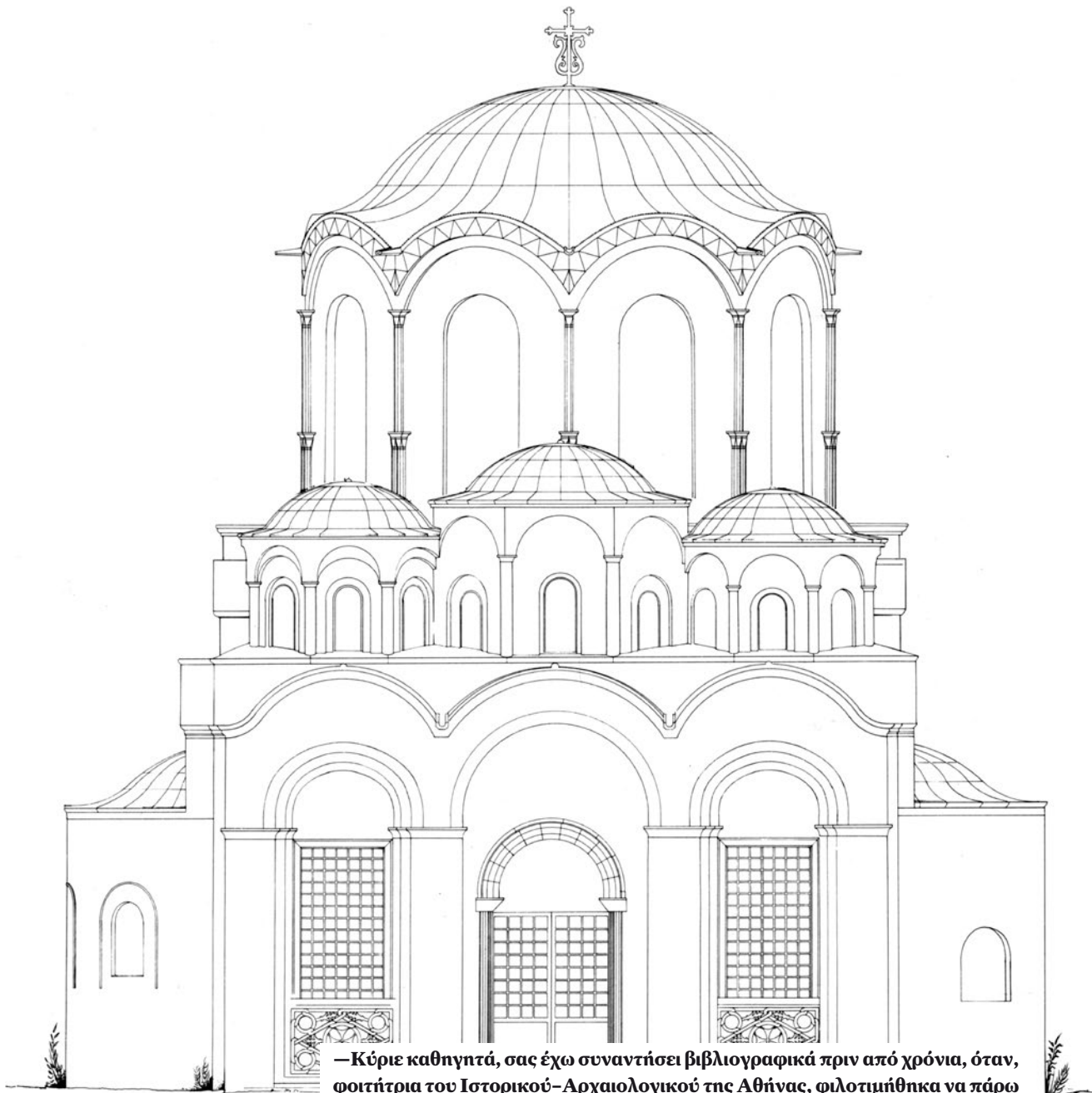
Τη συμβολή του Χ. Μπούρα στη μελέτη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής, πεδίο στο οποίο έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς του, παρουσιάζει ο Σ. Μαμαλούκος. Οι δημοσιευμένες μελέτες του ξεπερνούν τις εκατό, ανάμεσά τους οκτώ βιβλία, περί τα σαράντα άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά, περίπου τριάντα μελέτες σε συλλογικούς τόμους και πρακτικά επιστημονικών συναντήσεων. Οι χωροχρονικές ενότητες των ερευνών του αφορούν την αρχιτεκτονική α) της Κωνσταντινούπολης και των περιοχών της άμεσης επιρροής της (Χίος κ.ά. νησιά του Αιγαίου), β) της λεγόμενης Μεσοβυζαντινής Ελλαδικής Σχολής, γ) του Δεσποτάτου της Ηπείρου, δ) την αρχιτεκτονική και τέχνη της Λατινοκρατίας, στην οποία διέκρινε την αμιγώς δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική από τη φραγκοβυζαντινή αρχιτεκτονική, και ε) την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των μετά την Άλωση χρόνων. Από τις συνθετικές του μελέτες ξεχωρίζουν τα *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής* (τόμ. 2). «Είναι μια συνοπτική ιστορία της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής» σημειώνει ο συγγραφέας. «Όχι μόνον της Βυζαντινής και της Ευρωπαϊκής έως τον 15ο αιώνα, αλλά και του Ισλαμικού κόσμου και της Τουρκοκρατίας, που διетήρησαν τον μεσαιωνικό τρόπο σκέψης αλλά και “παραγωγής” της αρχιτεκτονικής έως τα νεώτερα».

Η συνέντευξη με τον καθηγητή Χ. Μπούρα έγινε το φθινόπωρο του 2014.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ.

β

—Κύριε καθηγητά, σας έχω συναντήσει βιβλιογραφικά πριν από χρόνια, όταν, φοιτήτρια του Ιστορικού-Αρχαιολογικού της Αθήνας, φιλοτιμήθηκα να πάρω μια εργασία στο μάθημα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας με καθηγητή τον Νικόλαο Δρανδάκη. Ανέλαβα λοιπόν να παρουσιάσω ενώπιον ακροατηρίου την «Αρχιτεκτονική και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Καθολικού της Μονής του Οσίου Λουκά». Και θυμάμαι καλά τη διαφωνία σας με τον αρχαιολόγο Ευστάθιο Στίκα ως προς τη χρονολόγηση.

Αυτά έχουν πλέον ξεκαθαρίσει. Μια σαφή άποψη της χρονολογήσεως έκανε κατά βάση ο ίδιος ο Στίκας λέγοντας ότι η Παναγία του Οσίου Λουκά, η δευτερεύουσα εκκλησία της μονής, είναι πολύ παλιότερη από το Καθολικό. Αυτό είναι εις όφελος των απόψεων του Στίκα κι ήταν η βάση για να γίνουν οι αναχρονολογήσεις μετά. Στη συνέχεια πήρε τον μίτο ο Χατζηδάκης ο οποίος, βάσει ορισμένων χωρίων από την Ακολουθία του Οσίου Λουκά, κατάφερε και απέδειξε ότι η ανακομιδή αυτή (όταν δηλαδή πήραν τα οστά από το Υπόγειο και τα πήγανε στο Καθολικό), έγινε μια συγκεκριμένη χρονολογία, το 1014 ή το 1028, κάτι τέτοιο. Αυτά λοιπόν βγαίνουν μέσα από τα κείμενα και αυτή είναι η χρονολογία του Καθολικού την οποία υποστηρίζω.

Ο Στίκας, παλιός μου προϊστάμενος στην Υπηρεσία, δεν ξέρω για ποιον λόγο επέμενε σε μία μαρτυρία του περιηγητού Κυριακού του Αγκωνίτη, ο οποίος πήγε στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά και λέει ότι οι καλόγεροι του είπαν πως είχαν δει σ' ένα παλιό βιβλίο ότι ο χορηγός του μοναστηριού ήταν ο Κωνσταντίνος Μονομάχος. Σ' αυτό «κόλλησε»

02

Νέα Μονή Χίου, Καθολικό, η δυτική όψη α) σε υπάρχουσα κατάσταση και β) σε αποκατάσταση της αρχικής μορφής (Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1981).

03

03

Στιγμιότυπο από την ταινία του Μπάμπε Τσόκα «Χαράλαμπος Μπούρας. Ο άνθρωπος, ο επιστήμων, ο δάσκαλος».

ο Ευστάθιος Στίκας και επέμενε ότι το Καθολικό του Οσίου Λουκά έχει γίνει στα μέσα πλέον του 11ου αιώνας, πράγμα το οποίο ήταν τελείως λανθασμένο. Πάνω στη λεπτομέρεια ότι το μοναστήρι το έχτισε ο Μονομάχος και ότι το έχτισε τότε, στα μέσα του 11ου αιώνας, έγραψε κι ένα δεύτερο βιβλίο ο Στίκας. Υπάρχει το *Χρονικόν*, το γνωστό βιβλίο του Στίκα, κι υπάρχει κι ένα δεύτερο βιβλίο, το οποίο έβγαλε στην Αρχαιολογική Εταιρεία, όπου προσπαθούσε να υποστηρίξει την άποψή του. Η άποψη αυτή ήταν α priori λανθασμένη κι αυτό αποδεικνύεται από πάρα πολλά πράγματα. Δηλαδή, όλα τα χαρακτηριστικά του Καθολικού του Οσίου Λουκά πάνε πίσω, δεν είναι δυνατόν να πάνε στα μέσα του 11ου αιώνας. Αυτή λοιπόν είναι η τελική άποψη για το μοναστήρι που σας ενδιαφέρει.

—Ξέρετε όμως, μου είχε κάνει φοβερή εντύπωση η σύγχυση στα επιχειρήματά του. Διάβαζα, ξαναδιάβαζα και άκρη δεν έβγαζα.

Ο Στίκας ή, μάλλον, οι Ορλάνδος-Στίκας άφησαν ένα εξαιρετικά σπουδαίο έργο στο μοναστήρι. Δηλαδή το γεγονός ότι κατάφεραν να καθαρίσουν τα ψηφιδωτά, να συντηρήσουν όλες τις ορθομαρμαρώσεις, να τακτοποιήσουν όλα τα παράθυρα και τα

04

“
**Η ΖΩΦΟΡΟΣ
 ΤΟΥ
 ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ
 ΗΤΑΝ ΣΤΗ ΣΚΙΑ.
 ΑΥΤΟ ΔΕΝ
 ΤΟ 'ΧΕΙ
 ΚΑΤΑΛΑΒΕΙ
 ΚΑΝΕΝΑΣ
 ΩΣ ΤΩΡΑ.**
 ”

05

04

Άποψη της Ακρόπολης από ΒΔ, 2016. Αρχείο ΕΣΜΑ-ΥΣΜΑ, φωτογράφιση Β. Ελευθερίου.

05

Χαράλαμπος Μπούρας. Φωτ. Σωκράτης Μαυρομμάτης.

06

Ο Σταύρος Μπένος, ο Μανόλης Κορρές και ο Χαράλαμπος Μπούρας σε εκδήλωση που οργάνωσε το «Διάζωμα» προς τιμήν του τελευταίου στον κινηματογράφο Όπερα-Οδέον, στις 21 Φεβρουαρίου 2016. Φωτ. «Διάζωμα».

λοιπά, ήταν μια τεράστια εργασία η οποία ήταν εις όφελος του μοναστηριού. Από κει κι έπειτα το βιβλίο του Στίκα είναι δυστυχώς πολύ δύσκολο να το διαβάσεις. Δηλαδή έχει ανακατέψει τα πάντα και δείχνει ακριβώς ότι δεν ήταν μεθοδικός στη σκέψη, δεν ξεχώριζε ότι τώρα μιλάμε για ιστορία, τώρα μιλάμε για τυπολογία, τώρα μιλάμε για μορφές και διακόσμηση, τώρα μιλάμε για κατασκευές, τώρα μιλάμε για χορηγούς. Αυτού του είδους τη διάκριση δεν την έκανε ποτέ.

— Διαμορφώσατε υποδειγματικά, λέει ο Μανόλης Κορρές, την Τράπεζα της Ιεράς Μονής Οσίου Λουκά σε Μουσείο της Ιστορίας της Μονής.

Η Τράπεζα είχε αναστηλωθεί από τον Στίκα τη δεκαετία του '60 αλλά είχε μείνει έτσι, ένα άδειο κτήριο. Μαζεύτηκαν κάτι χρήματα μετά το θάνατο της γυναίκας μου τότε, της Λασκαρίνας. Αυτά τα χρήματα μέσω της Ελληνικής Εταιρείας διατέθηκαν γι' αυτόν το σκοπό, δηλαδή για να γίνει η έκθεση των γλυπτών στον Όσιο Λουκά. Στο μοναστήρι από παλιά, και επί Στίκα, ό,τι έβρισκαν από γλυπτά το πήγαιναν σε μια πρόχειρη αποθήκη, πάνω στα υπερώα της Παναγίας. Τότε, το καλοκαίρι του '90, με τα χρήματα αυτά που είχαν μαζευτεί, προσκάλεσα έναν άριστο μάστορα που πήρε τη σύνταξή του από την Ακρόπολη, τον Νίκο τον Σκαρή, και πήγαμε στο μοναστήρι όπου έκανα την έκθεση των γλυπτών. Συνεδύασα όσα γλυπτά υπήρχαν, κάναμε κάτι μικροσυμπληρώσεις, κάναμε πολλές συνενώσεις θραυσμάτων και στο τέλος στήθηκε αυτό το Μουσείο με μελέτη μου. Τότε ήμουν και μέλος του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, φρόντισα να το περάσουμε και από το ΚΑΣ, ενεκρίθη και από την Αρχαιολογική Υπηρεσία πλήρως και σε συνεργασία με την Εφορεία, και τότε πήγα και έκανα αυτό το στήσιμο. Πήρα εκεί τον Σκαρή, αυτόν το μαρμαρά ο οποίος ήταν εξαιρετικός μάστορας, δεν μπορείτε να φαντασθείτε τις ικανότητες αυτού του ανθρώπου, και καταφέραμε και κάναμε αυτό το μικρό μουσείο.

— Το οποίο είναι επισκέψιμο;

Το οποίο είναι επισκέψιμο βεβαίως, και το οποίο κατά βάση παρουσιάζει «μαρμαρικά», δηλαδή μέλη αρχιτεκτονικά τα οποία προέρχονται από τις εκκλησίες του Οσίου Λουκά

06

ή από αλλού —υπάρχουν και ασαφή πράγματα, ξέρετε— και όλα αυτά εστήθηκαν. Επίσης εκεί έχει και τα γλυπτά ενός μετοχίου του Οσίου Λουκά. Στη θάλασσα κάτω, νοτίως από τον Όσιο Λουκά, είχε βρεθεί μια εκκλησία γκρεμισμένη, η οποία ήταν μετόχι του Οσίου Λουκά και η οποία αργότερα εξηφανίσθη διότι εκεί έγινε το εργοστάσιο του αλουμινίου. Και τα γλυπτά τα έφεραν πάνω στο μοναστήρι κι έχουν εκτεθεί κι αυτά εκεί. Ένα τέμπλο που υπήρχε και άλλα.

—Το '62, έχοντας ολοκληρώσει τη μελέτη και αναστήλωση της άρτι ανεσκαμμένης στοάς στο ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, πηγαίνετε στο Παρίσι και, υπό την επίβλεψη του André Grabar, υποστηρίζετε μια διατριβή βυζαντινή. Είναι η πρώτη φορά που στρέφεστε στα βυζαντινά;
Όχι. Είχα ήδη γράψει μερικά άρθρα σε ελληνικά περιοδικά.

—Και ποιο ήταν το θέμα της διατριβής σας στο Παρίσι;

«Οι πόρτες και τα παράθυρα στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική». Δηλαδή, λέμε για την αρχιτεκτονική αλλά για το πώς κλείνανε οι πόρτες και τα παράθυρα δεν υπήρχε τίποτα. Προσπάθησα να βρω θυρόφυλλα και διαφράγματα παραθύρων και να κάνω μια τέτοια σύνθεση. Αυτό το πράγμα, πώς να το πω, δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Έμεινε μόνο υπό μορφήν διατριβής, η οποία ενεκρίθη, βέβαια, στο Παρίσι με τον αείμνηστο Grabar, και είναι κατά κάποιον τρόπο μια άνιση διατριβή, δηλαδή μερικά πράγματα είναι σε βάθος και πολύ σημαντικά και μερικά άλλα είναι συγκέντρωσις υλικού και παραπομπές στο υλικό. Ένα-δυο από αυτά τα θυρόφυλλα τα εδημοσίευσα εκ των υστέρων χωριστά.

—Εκτός του ότι εσείς μπορείτε επιπλέον και να σχεδιάζετε με το πενάκι σας, σε τι νομίζετε ότι διαφέρετε από έναν βυζαντινό αρχαιολόγο; Τι θέλω να πω: Χρησιμοποιείτε με φιλολογική άνεση τις γραπτές πηγές, αρχαίες και βυζαντινές, παραπέμπετε σε ιστορικά συγγράμματα με άνεση ιστορικού. Δεν θέλετε να μείνετε στην προσέγγιση των αρχαιολογικών έργων του Βυζαντίου ως έργων τέχνης, εικαστικών φαινομένων κ.λπ., αλλά επιθυμείτε να τα ερμηνεύσετε. Τι θα σας εμπόδιζε να διδάξετε και σε μια Φιλοσοφική Σχολή;

Κοιτάζτε. Η αρχιτεκτονική είναι ένα μεγάλο μέρος της βυζαντινής αρχαιολογίας. Για να την ερμηνεύσετε, πρέπει να την προσεγγίσετε από πολλές πλευρές. Δηλαδή, δεν είναι μόνο η τυπολογία, ποιο είναι το σχέδιο των εκκλησιών. Υπάρχουν θέματα μορφολογίας, προπαντός διακοσμητικής γλυπτικής, και θέματα μορφών γενικά και, κυρίως, υπάρχουν θέματα κατασκευαστικά, τα οποία ένας αρχαιολόγος δεν μπορεί να τα προσεγγίσει. Δηλαδή, αν δεν ξέρει κανείς οικοδομική αρχιτέκτονος, δεν μπορεί να προσεγγίσει τέτοια κατασκευαστικά ζητήματα. Η αλήθεια είναι ότι, αν πάρετε τα βιβλία που έχουν γράψει κατά καιρούς οι αρχαιολόγοι, υπάρχουν πού και πού κάποιες διάσπαρτες ιδέες στα θέματα μορφολογίας και κατασκευής αλλά δεν είναι αυτός ο στόχος. Να σας πω ένα χαρακτηριστικό: στη Ρωσία της Σοβιετικής Ενώσεως, επειδή προσπαθούσαν για λόγους ιδεολογικούς να ξετάζουν τα πάντα υπό τη μορφή του ιστορικού υλισμού, έδωσαν πάρα πολύ μεγάλη σημασία στον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου διά των ανασκαφών. Βλέπετε, λοιπόν, μια βιβλιογραφία τεράστια στα ρούσικα και μια μέθοδο την οποία οι Έλληνες ούτε μπορούν να την προσεγγίσουν ούτε και θέλουν να την προσεγγίσουν ποτέ. Δηλαδή αυτοί έκαναν μια ανασκαφή στη Ρωσία, σ' αυτές τις βυζαντινές εκκλησίες τις οποίες είχαν στη Ρωσία από τον 11ο αιώνα και λίγο μετά —τη Ρωσία που σήμερα είναι Ουκρανία, τη Ρωσία του Κιέβου, δηλαδή— και βλέπετε ότι σ' αυτές τις ανασκαφές έβγαζαν τεράστιο αριθμό πληροφοριών χωρίς να έχουν καθόλου κείμενα, και μάλιστα από εκκλησίες κατά βάσιν μορφολογικώς φτωχές. Θέλω να πω

ότι να τα δεις τα πράγματα σαν αρχιτέκτων είναι αρκετά διαφορετικό από το να τα δεις μόνο από πλευράς της ιστορίας της τέχνης. Εγώ ήμουν πολύ τυχερός διότι στο Πολυτεχνείο είχα καθηγητή μου τον Ορλάνδο. Και μετά πήγα στο Παρίσι με καθηγητή μου τον Grabar! Δηλαδή με βλέπετε ότι μπορώ λιγάκι και ανατρέχω στις πηγές, διαβάζω ιστορικά κείμενα, προσπαθώ μια ιστορική ερμηνεία, και το οφείλω σ' αυτούς, δεν το οφείλω στη σπουδή μου ως αρχιτέκτονας. Στη σπουδή μου ως αρχιτέκτονας οφείλω το ότι σχεδιάζω, ότι μπορώ να δώσω αναπαραστάσεις κτηρίων, να δώσω λεπτομέρειες κτηρίων, κι αυτό είναι κάτι το οποίο ένας συνήθης αρχαιολόγος δεν μπορεί ή ζητάει τη συνεργασία ενός αρχιτέκτονα, πράγμα το οποίο γίνεται πάρα πολύ συχνά.

—Γράφετε ότι ο Alois Riegl το 1903 ανέλυσε τη λατρεία των μνημείων, ότι οι απόψεις του δεν έχουν ξεπεραστεί και ότι στη δική του ανάλυση αξιών ανταποκρίνονται τα άρθρα της Χάρτας της Βενετίας¹. Θα θέλατε να μας μιλήσετε λίγο γι' αυτό;

Κοιτάζτε, αυτός ήταν ένας Γερμανός θεωρητικός, ο οποίος έγραψε ογκωδέστατα έργα που μετά δυσκολίας κανείς τα διαβάζει. Ευτυχώς, το κύριο έργο του για τη ρωμαϊκή κληρονομιά έχει βγει και στα αγγλικά. Θέλω να πω ότι είναι ένας δύσκολος συγγραφέας αλλά αυτός έβαλε τις βάσεις για μερικά πράγματα. Γιατί ένα αρχαίο το εκτιμώ; Το εκτιμώ επειδή έχει καλλιτεχνική αξία — μπορεί και να μην έχει. Το εκτιμώ διότι έχει ιστορική αξία — μπορεί και να μην έχει. Το εκτιμώ γιατί έχει αξία σπανιότητας — μπορεί επίσης να μην έχει. Εν πάση περιπτώσει, βλέπει μια σειρά από αξίες, οι οποίες καθορίζουν και το δέον, δηλαδή τι θα κάνεις από πλευράς επεμβάσεως σ' αυτό το αρχαίο. Και αυτό μας έχει βοηθήσει πάρα πολύ στο να ξεχωρίσουμε τα πράγματα. Δηλαδή να λέμε ότι — τι παράδειγμα να σας πω —, η Καπνικαρέα έχει μεγάλη καλλιτεχνική αξία αλλά μηδενική ιστορική αξία, διότι κανένας ιστορικός δεν ασχολήθηκε ποτέ μ' αυτό το μνημείο. Ενώ, αντιθέτως, ένα ερείπιο κάπου, το οποίο το αναφέρουν οι ιστορικοί, μπορεί να μην έχει καμία καλλιτεχνική αξία, να είναι μερικές πέτρες πεταμένες δώθε κείθε, και την ίδια στιγμή όμως να έχει την ιστορική του αξία. Λοιπόν, αυτά πρέπει κανείς να τα προσέχει πάρα πολύ όταν κάνει επεμβάσεις. Βέβαια, όσον αφορά τις επεμβάσεις που κάνουμε τώρα στην Ακρόπολη, εκεί το μνημείο έχει όλες τις αξίες, το σύνολο των αξιών, και ως εκ τούτου κανείς πρέπει να είναι πάρα πολύ προσεκτικός. Λοιπόν, ο Alois Riegl είναι μια παλιά κληρονομιά. Σας είπα ότι δεν θεωρείται ξεπερασμένος διότι βλέπετε συνεχώς παραπέμπουν σε αυτόν, παραπέμπουν σ' έναν άνθρωπο ο οποίος έχει πεθάνει το 1905.

—Στην ομιλία που εκφωνήσατε τον Μάρτιο του 2008 στην Ακαδημία Αθηνών στη μνήμη του Μ. Χατζηδάκη, αναζητείτε την παραγωγή της αρχιτεκτονικής μέσα από τους τρόπους εργασίας των βυζαντινών αρχιτεκτόνων και αρχιμαστόρων. Και σχολιάζετε κάποιους όρους, «σκιαγραφία», «σκιάζειν», «ορθογραφία», που σας βοηθούν να αντικρούσετε το επιχείρημα ότι δεν υπήρχαν αρχιτεκτονικά σχέδια. Θα θέλατε να μας μιλήσετε γι' αυτούς τους όρους και για τη σημασία τους;

Κοιτάζτε. Μέσα από διάφορα κείμενα, σπάνια βέβαια, βγαίνει αυτή η λέξη «σκιαγραφία», η οποία ουσιαστικά τι ήταν; Ο σχεδιασμός ήταν. Αυτό είναι σε κάποιου είδους αντίκρουση των ιδεών του κυρίου Ρόμπερτ Ούστερχουτ [Robert Ousterhout], Αμερικανού καθηγητή και παλαιού μου φίλου, ο οποίος ισχυρίζεται, σ' ένα σπουδαίο σύγγραμμα που έχει βγάλει, ότι δεν υπήρχαν σχέδια στο Βυζάντιο. Εγώ πιστεύω ότι οπωσδήποτε υπήρχαν σχέδια, και καλά σχέδια, τα οποία όμως έχουν χαθεί. Και να σας εξηγήσω τι εννοώ. Κείμενα έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα. Γιατί; Διότι τα

08, 09

Ο Χ. Μπούρας
με τους φοιτητές του
στην Ολυμπία
την άνοιξη του 1970.
Από το προσωπικό αρχείο
του Μ. Κορρέ.

ο8

**ΣΧΕΔΙΑ
ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ
ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ
ΚΤΙΣΤΗΚΑΝ,
ΕΞΕΤΕΛΕΣΘΗΚΑΝ
ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ,
ΠΟΙΟΣ
ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΤΑΝ
ΝΑ ΤΑ
ΑΝΤΙΓΡΑΨΕΙ;
ΚΑΝΕΝΑΣ!**

09

αντέγραφαν. Δηλαδή, δεν μας έχει μείνει κανένα πρωτότυπο χειρόγραφο του Πλάτωνος αλλά έχουμε τα κείμενα τα οποία αντιγράφησαν μέσα στην ιστορία σταδιακά και έφθασαν έως τις μέρες μας. Σχέδια εκκλησιών οι οποίες κτίστηκαν, εξετελέσθηκαν τα σχέδια, ποιος ενδιαφερόταν να τα αντιγράψει; Κανένας. Κατεστρέφοντο λοιπόν αυτά τα πράγματα, κι αυτός είναι ο λόγος που δεν έχουμε πραγματικά σχέδια στα χέρια μας. Από κει κι έπειτα όμως, να κτίσετε το Καθολικόν του Οσίου Λουκά χωρίς σχέδια είναι αδύνατον. Δηλαδή, αν είστε αρχιτέκτων, καταλαβαίνετε πάρα πολύ καλά ότι υπήρχε ένας πάρα πολύ προχωρημένος σχεδιασμός σ' αυτό το κτήριο. Και δεν λέω για τον Όσιο Λουκά μόνο, όλα τα μεγάλα κτήρια είχαν ένα σχεδιασμό. Τώρα κάποιος εκκλησιάκι μονόκλιτον καμαροσκεπές, ότι έγινε χωρίς σχέδια, μάλλον έτσι συμβαίνει. Κι ότι υπήρχαν πάρα πολλοί εμπειροτέχνες μαστόροι στο Βυζάντιο με ικανότητες, οι οποίοι ίσως έκτιζαν και χωρίς σχέδια, κι αυτό είναι αποδεκτό. Αλλά δεν μπορείτε να πείτε τώρα ότι το Δαφνί έγινε χωρίς σχέδια, ότι ο Όσιος Λουκάς έγινε χωρίς σχέδια. Ή, ξέρω κι εγώ, κι άλλα πολύπλοκα έργα, και στον Μυστρά ακόμα, είναι δυνατόν να έγινε ποτέ το Αφεντικό χωρίς σχέδια;

—Η «ορθογραφία» που αναφέρετε...

Η «ορθογραφία» είναι ένας αρχαίος όρος του Βιτρουβίου, που προέρχεται από τους Έλληνες βέβαια, είναι ελληνικός όρος, και είναι η κάτοψη. Και τον ξαναβρίσκουμε σε βυζαντινά κείμενα. Άρα, αυτή η έννοια, ότι έχω κάτοψη, φαίνεται μέσα από κάποια συμβόλαια που αναφέρουν ότι: πουλάω το σπίτι μου (...) «και ορθογραφία παρακολουθεί». Αυτό σημαίνει ότι μέσα στο συμβόλαιο είχαν βάλει και κάποια κάτοψη, κάτι τέτοιο. Είναι ορθή προβολή. Όταν προβάλλω καθέτως όλα τα σημεία ενός στερεού σ' ένα χαρτί, κάνω μια κάτοψη, ορθογραφία.

—Επιτρέψτε μου τώρα να έρθω στον όρο «παραγωγή», «παραγωγή της αρχιτεκτονικής». Θέλετε να μας μιλήσετε γι' αυτό πιο διεξοδικά;

Δεν μπορεί κανείς να το πει διαφορετικά. «Παραγωγή», δηλαδή η «υλοποίησης ιδεών και σχεδίων», η διαδικασία της υλοποίησής είναι ακριβώς η διαδικασία της παραγωγής ενός έργου. Όπως παράγεται κάτι άλλο, έτσι παράγεται και το αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα. Με αυτή την έννοια είπα τη λέξη «παραγωγή». Ίσως δεν είναι και πάρα πολύ κομψή, μας πηγαίνει στη βιομηχανία, ξέρω κι εγώ, αλλά δεν βρίσκω και πώς να το πω διαφορετικά. Παρήγετο η αρχιτεκτονική μέσα σε μια κοινωνία.

—Διαβάζοντας το κείμενό σας για το αρχοντικό του Σταύρου Ιωάννου στα Γιάννενα², σχημάτισα την εντύπωση ότι ο αναλυτικός κατάλογος, που καταγράφει τα υλικά, για πού προορίζονται, από πού είχαν έρθει, το κόστος και τα λοιπά, εγγράφεται σ' αυτή την παραγωγή, όπως λέτε, της αρχιτεκτονικής, αλλά ανήκει και στην οικονομική ιστορία.

Ναι, ναι. Η σχέση πάντως της παραγωγής της αρχιτεκτονικής με την οικονομική ιστορία είναι σαφής. Απλώς, σ' αυτό το πεδίο δεν έχουν βγει εργασίες. Και είναι δύσκολο να βγουν εργασίες. Γιατί; Διότι δυστυχώς τα αρχεία του Βυζαντίου έχουν καταστραφεί. Αν σκεφθείτε ότι όλες οι επισκοπές, όλες οι μητροπόλεις, όλες οι πόλεις είχαν αρχεία βυζαντινά τα οποία δεν υπάρχουν πια, έχουν καταστραφεί, καταλαβαίνετε τι τεράστια απώλεια πληροφοριών έχουμε. Το αρχοντικό του Σταύρου Ιωάννου είναι νεότερη αρχιτεκτονική, με καταλαβαίνετε. Και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς μας βοηθούν τα κείμενα να καταλάβουμε πράγματα. Αυτό ήταν, φαίνεται, ένα υπέροχο σπίτι στα Γιάννενα, το ισοπέδωσαν τότε με τον Αλή πασά, μπήκαν τα στρατεύματα του Σουλτάνου και δεν άφησαν τίποτα. Έχοντας όμως ολόκληρο το εμπορικό αρχείο του

Σταύρου Ιωάννου στην Εθνική Βιβλιοθήκη, έχουμε μια ικανοποιητική εικόνα αυτού του πράγματος. Αυτός ήταν σχολαστικός έμπορος και σημείωνε και την πεντάρα. Κυριολεκτικά. Έρχεται λοιπόν και τα καταγράφει όλα. Και βγαίνει μια σειρά πληροφοριών για ένα απωλεσθέν σπουδαίο μνημείο της νεότερης αρχιτεκτονικής. Αλλά τέτοιες περιπτώσεις είναι σπάνιες, δεν τις βρίσκεις εύκολα.

—Στην Εισαγωγή σας στον τόμο αυτό για τα *Επώνυμα αρχοντικά* γράφετε ότι αυτά «ανήκουν σ' αυτά που συνηθίζεται να καλούνται “παραδοσιακά”». Στη συνέχεια κάνετε λόγο για «προσεγγίσεις με λαογραφικές μεθόδους», για «γενικεύσεις με συναισθηματικές φορτίσεις», «κάποια έμφαση στην ανωνυμία» που δεν συνάδουν κάπως με μια επιστημονική, να την πω, πραγμάτευση ενός θέματος.

Αυτό που λέμε «ανώνυμη αρχιτεκτονική», «λαϊκή αρχιτεκτονική» για πολλά χρόνια ήταν, πώς να το πω, μια περιοχή της εθνογραφίας και της λαογραφίας. Και αδικήθηκε. Διότι αυτά είναι μνημεία στην πραγματικότητα, δηλαδή πρέπει να τα δούμε κάποτε περισσότερο ως ιστορία της αρχιτεκτονικής. Το κακό ποιο είναι; Ότι αυτό το απόθεμα, το οποίο ήταν πολύ μεγάλο το 1900, σήμερα πλέον έχει μείνει ελάχιστο. Αυτό που είπατε περί μιας προσέγγισης εθνολογικής και συναισθηματικής το έχει κάνει κατ' εξοχήν ο συνάδελφός μου στη Θεσσαλονίκη, ο Νίκος ο Μουτσόπουλος, ο οποίος έχει γράψει πάρα πολλά πράγματα για τα συνάφια, για τη γλώσσα των συναφιών και διάφορα σχετικά. Επίσης με αυτά τα θέματα έχει ασχοληθεί ο Αργύρης Πετρονότης. Εγώ δεν έχω ασχοληθεί ιδιαιτέρως με αυτά. Απλώς επιμένω ότι πρέπει να δούμε κάποτε αυτά τα πράγματα ως ιστορία της νεότερης αρχιτεκτονικής. Κι αν προσέξατε αυτό το βιβλίο που βγάλαμε στο Σπουδαστήριο στο Πολυτεχνείο, *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, είναι ακριβώς για να πούμε ότι αυτά δεν είναι «ανώνυμα», είναι επώνυμα. Αυτό που λέμε «ανώνυμη αρχιτεκτονική», «αρχιτεκτονική χωρίς αρχιτέκτονα», «αρχιτεκτονική του λαού» κ.λπ., πρέπει κάποτε να αναλυθεί και να δούμε μέχρι ποίου σημείου υπάρχει πραγματικά «λαϊκή» αρχιτεκτονική. Όταν ένας κτηνοτρόφος πάει και κτίζει μια καλύβα κοντά στα μαντριά των κοπαδιών του, βεβαίως αυτός κάνει μια ανώνυμη αρχιτεκτονική, μια τελείως λαϊκή αρχιτεκτονική. Αλλά όχι ότι και τα αρχοντικά της Καστοριάς ή τα μεγάλα αρχοντικά που υπήρχαν εδώ στην Αθήνα ήταν λαϊκή αρχιτεκτονική. Αυτά είχαν γίνει από πολύ καλούς μαστόρους, σχεδόν αρχιτέκτονες, οι οποίοι όμως ήξεραν πάρα πολλά πράγματα.

—Διάβασα ότι, ως μέλος του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, αντιμετώπιζατε θέματα με τοπικές κοινότητες, στην Ολυμπία παραδείγματος χάρι. Στο ΚΑΣ ήμουν πολλά χρόνια, από το '75 μέχρι το 2005. Και αυτό μου έδωσε μεγάλη εμπειρία σε τέτοιου είδους ζητήματα. Και πρέπει να πω δυστυχώς ότι στο ΚΑΣ εμφανίζονταν πάρα πολλοί ιδιώτες αλλά ακόμα και δήμαρχοι οι οποίοι υπεστήριζαν με μανία τοπικά συμφέροντα. Κι εκεί φαινόταν ακριβώς αυτό, ότι ναι μεν ωραία και καλά είναι τα μνημεία αλλά και τα συμφέροντά μας συμφέροντα. Δηλαδή, πάρα πολλές φορές βλέπετε ότι δεν ήξεραν τι ήθελαν ή κάλυπταν μια αντίληψη, πώς να το πω, «να βολέψουμε καταστάσεις», να κάνουμε κάποια έργα βιαστικά κ.λπ. Και πάντοτε σχεδόν ήταν εις βάρος των αρχαιοτήτων. Όσο για την Ολυμπία που αναφέρατε, υπήρχε συνεχής πίεση, σειρά παραστάσεων στο ΚΑΣ. «Να επεκταθεί το σχέδιο πόλεως της αρχαίας Ολυμπίας». Κι εγώ έλεγα: «Γιατί;» Δεν υπήρχε κανένας λόγος. Ο Πύργος είναι σε απόσταση ενός τετάρτου με το αυτοκίνητο. Όποιος θέλει να μένει στον Πύργο και να εργάζεται στην Ολυμπία μπορεί να το κάνει. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να μεγαλώσουμε την Ολυμπία εις βάρος ενός τοπίου καταπληκτικού, μοναδικού στην Ελλάδα, για να χτίσουν μοντέρνα σπίτια. Τα οποία θα τα χτίζανε και άθλια, βέβαια.

10

Οικοδόμοι. Κώδικας του Σκυλίτζη (Vitr. 26-2), φ. 141v, 13ος/14ος αι. Μαδρίτη, Biblioteca nacional. Στο Αγγελική Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

11

Πλάτσα Μεσσηνιακής Μάνης, θέση Καμπινάρι. Αγ. Νικόλαος. Αποψη από τα ανατολικά. Η προσθήκη του τρούλλου έγινε κατά τον 14ο αι. Στο Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα 2001, εικ. 71.

—Αυτό το τοπίο, που μόλις αναφέρατε, είναι τόσο σημαντικό! Η έννοια του «site», το οποίο συνήθως μεταφράζουμε ως «αρχαιολογικό χώρο», ενέχει και το φυσικό τοπίο.

Ε ναι, βέβαια, και ενέχει και νομικές πλευρές, τι ακριβώς ορίζουμε ως αρχαιολογικό χώρο. Σιγά σιγά ξεκαθαρίζουν και νομίζω ότι έχει γίνει μεγάλη πρόοδος τα τελευταία χρόνια.

—Να μείνουμε λίγο ακόμα στο ΚΑΣ. Το '99 μαζί με τον Βασίλη Λαμπρινουδάκη αντιτεθήκατε στη στέγαση του προϊστορικού οικισμού στο Ακρωτήριο της Θήρας, προβλέποντας κινδύνους και καταστροφή. Ποιο ήταν το σκεπτικό σας και πώς επαληθευθήκατε;

Ναι, διότι αυτό το οποίο ήρθε τότε, το οποίο νομίζω ότι έκτοτε τροποποιήθηκε, προέβλεπε ένα σύστημα φυσικού κλιματισμού με νερό το οποίο θα διαπερνούσε συνεχώς ένα στρώμα άμμου, ή κάτι τέτοιο, πάνω από μεταλλικά υποστυλώματα. Και λέγαμε τότε με τον Λαμπρινουδάκη ότι αυτό και άσχημο θα είναι αλλά και όταν μάλιστα διαβραχεί, θα έχει τόσο μεγάλο βάρος, ώστε σε μια σεισμική δόνηση θα πέσουν όλα. Δεν μπορούσαμε να προβλέψουμε ότι θα γινόταν κι αυτό το ατύχημα το οποίο έγινε μετά. Δεν πήγα τελικά να δω πώς είναι αυτό το στέγαστρο αλλά νομίζω ότι, εφ' όσον η πόλις αυτή η προϊστορική έχει ανασκαφεί μόνο κατά ένα μικρό ποσοστό ακόμα και από το γεγονός ότι κάτω από αυτή την πόλη που βλέπουμε υπάρχει μία ακόμα αρχαιότερη πόλις — την οποία την είδαν όταν έσκαβαν τα υποστυλώματα για να βάλουν το στέγαστρο —, όλα αυτά δείχνουν ότι ήταν πολύ βιαστικό να φτιάξουν ένα μεγάλο και βαρύ στέγαστρο σε αυτόν το χώρο. Έπρεπε να προχωρήσουν οι ανασκαφές, να γίνουν πρόχειρα στέγαστρα προστασίας και όχι μνημειώδη και τεράστια, να προχωρήσουν σε συστηματική ανασκαφή του συνόλου και του υπεδάφους και μετά εν καιρώ να αποφασίσουν πώς θα τα προστατεύσουν όλα αυτά τα πράγματα. Αντ' αυτού έγινε ένα πράγμα το οποίον στο τέλος απέτυχε, διότι έμεινε στάσιμη η δουλειά — πόσα χρόνια; Έχασε κι ένας άνθρωπος τη ζωή του. Δεν είχαμε τέτοιες προβλέψεις φοβερές αλλά είχαμε τότε αντιταχθεί σ' αυτό το σύστημα του μεγάλου βάρους, ψηλά, πάνω από μεταλλικά υποστυλώματα.

—Εκτός από την Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ), της οποίας είστε «ο ιθύνων νους και η ζώσα μνήμη» λέει ο Μανόλης Κορρές, συμμετέχετε και σε άλλες επιτροπές του Υπουργείου, για τον Επικούριο Απόλλωνα, για τα μνημεία της Επιδαύρου. Τι γίνεται σ' αυτά τα μέρη;

Στον Επικούριο Απόλλωνα υπήρξα ένα μικρό διάστημα, γύρω στα δέκα χρόνια, τον καιρό που ετέθη ζήτημα δηλαδή, από το '75-'76 και μετά. Και εκεί τα πράγματα είναι πάρα πολύ δύσκολα, υπάρχουν προβλήματα. Τώρα στην Επιδαύρο, υπάρχει ένα έργο το οποίον προχωράει πάρα πολύ καλά, πρόεδρος της Επιτροπής είναι ο κύριος Λαμπρινουδάκης, υπάρχει μια ομάδα ανθρώπων με πολύ μεγάλη εμπειρία, μερικά πράγματα ολοκληρώθηκαν πάρα πολύ εντυπωσιακά, όπως είναι το πρότυλον της παλαιόστρας ή γυμνασίου, όπως θέλετε, δηλαδή η συντήρηση ενός μεγάλου κτηρίου και η αποκατάσταση του προπύλου του. Υπάρχει η αποκατάσταση, η μερική αναστήλωση του αβάτου, και προχωρεί επίσης και η μερική αναστήλωση της θόλου της Επιδαύρου. Σ' αυτά λοιπόν βοήθησα όσο μπορούσα στο έργο αυτό τον κύριο Λαμπρινουδάκη.

—Δεν είστε μόνο ιστορικός της αρχιτεκτονικής, είστε και ο Έλληνας θεωρητικός της αναστήλωσης των μνημείων. Από την αρχή στα κείμενά σας μιλάτε για όρους, για αρχές. Σημειώνετε, ας πούμε, ότι ο Μπαλάνος δεν είχε θεωρητικό υπόβαθρο. Και, πέρα από την ποιότητα και τη σαφήνεια των συλλογισμών και

του λόγου σας, νομίζω ότι το δικό σας θεωρητικό υπόβαθρο βοηθάει πολύ τους συνεργάτες σας.

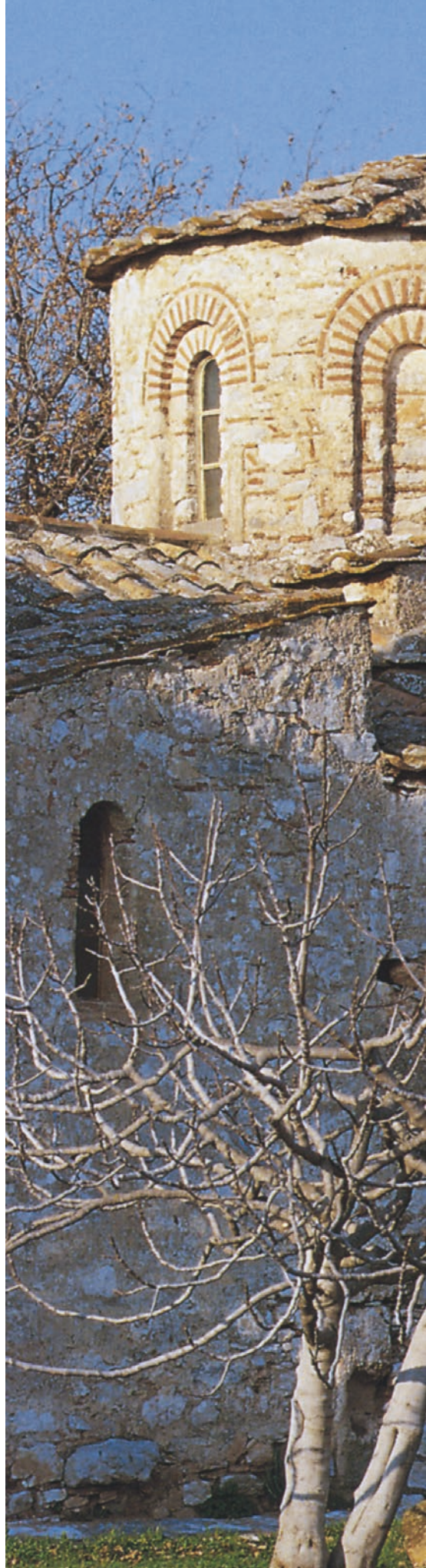
Τον καιρό που ήμουν στο Παρίσι είχα την ευκαιρία να διαβάζω. Και τότε ήμουν ακόμη υπάλληλος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στη Διεύθυνση Αναστηλώσεων. Έτσι λοιπόν, σε κάθε ευκαιρία διάβαζα γαλλικά κείμενα, θεωρία της αρχιτεκτονικής, θεωρία των αναστηλώσεων κ.λπ. Μετά ξεκίνησαν τα έργα της Ακροπόλεως και όσες σκέψεις και ιδέες είχα τις πέρασα στην Επιτροπή και κατά κάποιον τρόπο έγιναν δεκτές. Πρέπει να σας πω ότι έκτοτε δεν ασχολήθηκα με τη θεωρία των αναστηλώσεων. Και η θεωρία των αναστηλώσεων έχει μια μεγάλη υποδομή ιταλική, οι θεωρητικοί της αναστηλώσεως είναι οι περισσότεροι Ιταλοί. Και τα ιταλικά δεν τα διαβάζω με άνεση, μετά βίας ελάχιστα, και ως εκ τούτου δεν μπορώ να προσεγγίσω τις λεπτές έννοιες οι οποίες όμως, προσέξτε, αφορούν και άλλου είδους μνημεία. Ένα παλάτι της Αναγεννήσεως στη Φλωρεντία είναι ένα πολυσύνθετο πράγμα, με τη ζωγραφική του μέσα, με τη μορφολογία του την ειδική, με τα γλυπτά του, με τα έπιπλά του, και τα λοιπά. Κι όλα αυτά οι Ιταλοί τα είδαν πολύ σωστά κι έχουν διατυπωθεί θεωρητικές απόψεις. Σ' αυτά είμαι κάπως αδιάβαστος. Μην γελάτε, θέλω να λέω την αλήθεια. Και αυτά τα οποία κατά κάποιο τρόπο έγιναν δεκτά από την Επιτροπή, και από το Υπουργείο, σαν θεωρητικές απόψεις για την Ακρόπολη είναι λιγάκι πεπαιωμένα, δηλαδή είναι πράγματα τα οποία ελέχθησαν στη δεκαετία του '70, και το πολύ του '80. Έκτοτε δεν υπάρχουν νέες απόψεις θεωρητικές επί των αναστηλώσεων, δικές μου τουλάχιστον.

—Τι υλικό θα επιθυμούσατε να δημιουργηθεί, να εφευρεθεί, για να εξασφαλιζεται ακόμα περισσότερο η προστασία των μαρμαρίνων μνημείων;

Αυτά είναι θέματα κυρίως συντηρήσεως για την οποία είχε την ευθύνη στην Επιτροπή ο αείμνηστος Θεόδωρος Σκουλικίδης. Είναι σαφές ότι δεν έχει βρεθεί ακόμα κάποιο υλικό με το οποίο να μπορέσουμε να προστατέψουμε τα μάρμαρα με τρόπο αναστρέψιμο και συγχρόνως αποτελεσματικό. Δεν έχει βρεθεί ακόμα κάτι τέτοιο. Παλιά, όταν χρησιμοποιούσαν στην Ιταλία διάφορα, ρητίνες, πολυμερή και άλλα τέτοια μοντέρνα υλικά, απεδείχθησαν πάρα πολύ κακά για τη συντήρηση των αρχαιοτήτων. Διότι όλα αυτά είναι πράγματα τα οποία γηράσκουν όσο περνάει ο καιρός, δηλαδή αλλοιώνονται, ενώ εμείς το αρχαίο θέλουμε αντιθέτως να το παγώσουμε στην αρχική του μορφή. Και ως εκ τούτου από την πρώτη στιγμή ο Σκουλικίδης μάς έλεγε «επ' ουδενί λόγω πολυμερή και ρητίνες κι όλα αυτά τα πράγματα». Και νομίζω ότι εκεί έχουμε μείνει, δηλαδή σε μια αρνητική στάση έναντι αυτών. Τώρα, οι συντηρητές χρησιμοποιούν άλλα υλικά τα οποία είναι δόκιμα, δηλαδή χρησιμοποιούν ανόργανα υλικά, ασβεστόνερα, ας πούμε, τα οποία σταθεροποιούν τα μάρμαρα μέχρι ενός σημείου και τα οποία δεν βλάπτουν με κανένα τρόπο και είναι και αναστρέψιμα.

—Θα θέλατε να μου πείτε κάτι για την «αναγνωρισιμότητα» ενός μνημείου; Τι προϋποθέτει αυτός ο όρος; Σε τι αντιπαραβάλλεται;

Η αναγνωρισιμότητα είναι θέμα αυτού ο οποίος έρχεται να αναγνωρίσει. Δηλαδή, εμείς εικάζουμε ότι δίνουμε στο μνημείο μια τελική μορφή τέτοια, ώστε να καταλαβαίνει κανείς κάτι περισσότερο για την αρχική του μορφή. Από τη μορφή την οποία είχε σχηματίζει ο δημιουργός του. Κι αυτό είναι πολύ δύσκολο. Και είπα ότι είναι θέμα αυτού που στέκεται απέναντι στο μνημείο, διότι ένας άνθρωπος μορφωμένος, όταν βλέπει ακόμα και ακρωτηριασμένο τον Παρθενώνα, καταλαβαίνει πάρα πολλά πράγματα. Ενός ανθρώπου απαιδευτού, ο οποίος δεν έχει δει ποτέ βιβλίο, δεν έχει δει ποτέ σχέδιο, δεν έχει μελετήσει φωτογραφίες, η αναγνωρισιμότητά του είναι a priori πάρα πολύ περιορισμένη. Και για να ανταποκριθείτε σ' αυτόν τον απαιδευτο, τότε πρέπει ν'

αρχίσετε να χτίζετε! Απ' αρχής! Λοιπόν, καταλαβαίνετε ότι πρέπει να βρει κανείς μια αντίληψη λογική και ανταποκρινόμενη σε έναν μέσης παιδείας πολίτη, πράγμα το οποίο και προσπαθούμε. Δηλαδή, τώρα φερ' ειπείν στα Προπύλαια, συμπληρώνουμε την αναστήλωση που είχε αρχίσει πάλαι ποτέ ο Ορλάνδος και βάζουμε τον θριγκό απάνω από τη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων. Αυτό θα αλλάξει την όψη των Προπυλαίων. Θα φανεί αμέσως πόσο ωραία ήταν αυτή η νότια πτέρυξ των Προπυλαίων και θα προσφέρει πάρα πολύ στην αναγνωρισιμότητα του μνημείου. Προηγουμένως δεν καταλάβαινε κανείς γιατί, τέλος πάντων, υπάρχει ένας πεσσός μόνος του εκεί μες στη μέση και τα λοιπά. Θα αρχίσουμε να καταλαβαίνουμε τη λύση που είχε δώσει ο Μνησικλής με μια ιδιορρυθμία των Προπυλαίων. Λοιπόν, αυτό απευθύνεται βέβαια σε ανθρώπους οι οποίοι θα καταλάβουν κάτι, ένας αδαής δεν θα καταλάβει τη διαφορά. Επομένως, η αναγνωρισιμότητα είναι κάτι το οποίο εξαρτάται από τον αναγνωρίζοντα.

—Έχετε μιλήσει και για τη στέγη που θα σκιάσει τη ζωφόρο...

Ναι, αυτό το θέμα ανακινήθηκε πάλι στο τελευταίο συνέδριο που κάναμε τον περασμένο Οκτώβριο, πριν από ένα χρόνο, αν θα χρησιμοποιήσουμε τις μεταδόκιες πλάκες και τις φατνωματικές πλάκες, που είχε εγκαταλείψει ο Ορλάνδος γύρω στο 1960 —'60-'61, εκεί μέσα—, αν αυτές θα τις χρησιμοποιήσουμε για να καλύψουμε το δυτικό πτερό. Κι αυτό είναι ιδιάζον θέμα διότι ο Ορλάνδος τότε το έκανε για να προστατέψει τη δυτική ζωφόρο. Τώρα η δυτική ζωφόρος είναι στο μουσείο, έχει μεταφερθεί όλη εκεί. Πλην όμως αυτό το υλικό θα ήταν σφάλμα να το απορρίψουμε, να το πετάξουμε. Επίσης, εάν το βάλουμε, θα προστατεύσουμε αρκετά από τα νερά της βροχής και τον παγετό μια περιοχή ολόκληρη του Παρθενώνα. Κι αυτό που είπατε ισχύει, δηλαδή θα καταλάβουμε ότι η ζωφόρος ήταν στη σκιά. Αυτό δεν το 'χει καταλάβει κανένας ως τώρα. Διότι την βλέπουμε στο Μουσείο, στον θαυμάσιο φυσικό φωτισμό που έχει το μοντέρνο Μουσείο Ακροπόλεως. Πώς ήταν εκεί απάνω με όλα αυτά τα οποία συμπληρωματικώς είχε, διάφορα στοιχεία μεταλλικά, χαλινάρια για τα άλογα, ράβδους, ακόντια, όλα αυτά ήταν πρόσθετα στοιχεία τα οποία έχουν πέσει προ πολλού και βέβαια δεν θα τα ξαναδούμε. Αλλά εν πάση περιπτώσει η εντύπωση που είχαν οι αρχαίοι ήταν αρκετά διαφορετική από αυτή που βλέπουμε στα μουσεία. Λοιπόν, αυτή η πρόταση ενεκρίθη από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο· θα μπορούσαν να υπάρχουν πάρα πολύ μεγάλες αντιρρήσεις διότι προσθέτουμε πολύ καινούργιο υλικό σ' ένα μνημείο που, τέλος πάντων, πρέπει να το σεβόμαστε όλως ιδιαιτέρως και να σεβόμαστε την ερειπιώδη κατάστασή του. Αλλά όμως ενεκρίθη από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο κι εγώ νομίζω ότι θα προχωρήσουμε και σε μερικά χρόνια θα έχουμε και αυτή τη στέγη του δυτικού πτερού.

—Πόσα χρόνια θα πάρει, νομίζετε;

Η μελέτη είναι έτοιμη, θα μπει στο επόμενο πρόγραμμα χρηματοδότησεως. Το παρόν πρόγραμμα χρηματοδότησεως τελειώνει τον προσεχή Ιούνιο [2015], και το επόμενο θα ισχύσει για πέντε χρόνια. Μέσα σ' αυτά τα πέντε χρόνια πρέπει να έχει τελειώσει. ■

¹ Ch. Bouras, M. Ioannidou, Jan Jenkins (επιμ.), *Acropolis Restored*, British Museum Research Publication no. 187, London 2012.

² «Το αρχοντικό του Σταύρου Ιωάννου στα Ιωάννινα (1802-1822)», στο *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1986.